

Т. В. Несцяровіч

Навук. кір. – В. А. Ляшчынская, д-р філал. навук,
прафесар

ЖЭСТАВЫЯ ФРАЗЕАЛАГІЗМЫ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ З КАМΠΑНЕНТАМ ГАЛАВА

У артыкуле на матэрыяле адной групы жэставых фразеалагізмаў, у аснове якіх ляжаць рухі галавы, выяўляюцца і аналізуюцца пэўныя жэсты ў іх пераасэнсаванні, што служаць чалавеку для ўтварэння другасных адзінак як найменняў, як правіла, псіхічнага стану. Фразеалагічныя адзінкі беларускай мовы з'яўляюцца самымі яркімі, культурна значнымі скарбамі мовы, здольнымі канцэнтравана выразіць адметнасці не толькі мовы, але і яе носбітаў, іх светаадчуванне, склад розуму, менталітэт. Нацыянальная маркіраванасць закладзівана ва ўнутранай форме фразеалагізмаў, якая вызначае нацыянальна-культурную спецыфіку ўсёй адзінкі, звязана з пэўным бачаннем карціны свету носбітамі мовы, са звычаямі і павер'ямі, а таксама з жыццёвымі сітуацыямі, што звязаны з тыпам мыслення і вобразам жыцця. Фразеалагізмы выключна дакладна і выразна перадаюць думку, выражаюць пачуцці, даюць характарыстыку і выражаюць адносінны. Сваім утварэннем фразеалагізмы абавязаны метафарычнаму мысленню чалавека.

Сярод фразеалагічных адзінак беларускай мовы паводле вытокаў, месца і ролі іх утварэння выдзяляюцца і складаюць асобную групу жэставыя фразеалагічныя адзінкі, ці тыя, што ўзніклі на аснове канцэптуалізацыі замацавання пэўных жэстаў чалавека. Лексема *жэст* (ад лац. *gestus, geste* – рух цела) тлумачыцца як 'ківок рукой, галавой для пацвярджэння сказанага, падачы якіх-н. знакаў, сігналаў', а ў пераносным значэнні гэта 'ўчынак, зроблены з якой-н. паказной мэтай' [1, с. 269]. У сувязі з тым што жэсты чалавека надзвычай разнастайныя, а пазнанне чалавекам свету, яго рэалій, як правіла, пазнаецца праз самога сябе, то гэта знайшло шырокае адлюстраванне ў фразеалагіі беларускай мовы. Толькі ў складзе «Слоўніка фразеалагізмаў» І. Я. Лепешава намі выдзелена больш за 100 фразеалагізмаў, у аснове якіх ляжаць жэсты розных частак цела чалавека [2].

У сучаснай лінгвістыцы фразеалагічныя адзінкі разглядаюцца на кампанентным і семантычным узроўнях. Паводле кампанентнага паказчыка для даследавання намі абраны толькі тыя адзінкі, у складзе якіх маецца саматычны кампанент *галава* і якія адлюстроўваюць пэўныя рухі, жэсты галавы для адлюстравання і пазнання чалавекам сябе праз рэакцыі свайго цела.

Шырокае ўжыванне гэтага кампанента ў складзе фразеалагізмаў тлумачыцца тым, што ўвогуле саматычныя кампаненты фразеалагізмаў – «гэта адзін са старажытных пластоў лексікі», і высокая частотнасць яго, як і асобных саматычных кампанентаў, – «гэта ў пэўнай ступені сведчанне са старажытнасці ўсведамлення чалавекам неабходнасці органаў і частак цела для жыцця і ўдзелу іх у працоўных аперацыях» [3, с. 109].

Ужыванне кампанента *галава* ў складзе жэставых фразеалагізмаў (а ўсяго з ім зафіксавана 23 фразеалагічныя адзінкі), абумоўлена выключнай роляй і сімволікай галавы як часткі цела на ўсім працягу жыцця чалавека. Дастаткова толькі звярнуцца да семантыкі лексем. Зыходнае значэнне слова *галава* – ‘верхняя частка цела чалавека, верхняя або пярэдняя частка цела жывёліны, якая заключае ў сабе мозг’, а ў пераносным – ‘розум, свядомасць; развага’ [4, с. 15].

Галава ва ўяўленні чалавека пра сябе ў далёкім мінулым суадносілася з небам і яго свяціламі: сонцам, месяцам, зоркамі, ці, як бацьчым, верх чалавека дае асновы атаясамліваць са станоўчым, вызначаць галаву, розум як галоўнае ў чалавека. У сучасным уяўленні галава выступае цэнтрам збору і перапрацоўкі інфармацыі. Што датычыць жэставых фразеалагізмаў, дзе розныя рухі галавы вызначаюць гэты тып фразеалагічных адзінак, то тут зусім іншая роля саматызмаў. З іх дапамогай праз выяўленне канкрэтных рухаў, выкананне пэўных дзеянняў абазначаецца новае паняцце, даецца экспрэсіўна-эмацыянальная характарыстыка стану. У аснове фразеалагізмаў *забіваць галаву* ‘абцяжарваць сябе ці каго-н. абавязкамі, клопатамі, думкамі аб кім-, чым-н.’, *ламаць галаву* ‘напружана думаць, задумвацца, стараючыся зразумець, разгадаць што-н.’, *галавы не прыкладу* ‘не магу зразумець, уцяміць што-н.’ ляжыць мысленчая дзейнасць, бо галава звязана з розумам, сімвалізуе на аснове метаніміі і сінекдахі (галава – частка, у галаве мазгі) розум, мысленне.

Празрыстая матывацыя вызначае цэлы рад фразеалагічных

адзінак з кампанентам *галава*, у аснове якіх ляжыць пэўны жэст з удзелам галавы. Так, у фразеалагізма *хапацца за галаву* ‘разгубіўшыся, не ведаць, што рабіць, прыходзіць у адчай’ і *брацца за галаву* ‘рабіцца разважлівым, становіцца разумнейшым; спахапляцца, разумнець’, адлюстравана фіксацыя жэстаў чалавека, а пераасэнсаванне выказаў скарыстана для наймення эмацыйных станаў, у прыватнасці, пры адчуванні эмоцыі збянтэжанасці, якая пераходзіць у адчай, як у першым, і павышэнні разумовых здольнасцей, як у другім. Гэтыя фразеалагізмы чыста жэставага паходжання. Тут унутраны стан чалавека апісваецца праз яго непасрэдныя рухі з галавой, якія набываюць пэўную сімволіку.

Нярэдка фразеалагізмы з жэставай сімволікай служаць для наймення і характарыстыкі такіх эмацыйных адчуванняў, як смутак, адчай, маркота. У прыватнасці, у фразеалагізме *вешаць галаву* ‘даходзіць да моцнага адчаю, адчуваць душэўнае хваляванне, маркоціцца’ рух, жэст апушчанай галавы сімвалізуе комплекс эмоцый: смутак, маркоту, адчай. У вобразе фразеалагізма спалучаецца ўніверсальная сімволіка жэсту і прасторавага коду культуры, адным з базавых супрацьпастаўленняў якога з’яўляецца апазіцыя «верх – ніз». Няўдача і тыя пачуцці, якія яна выклікае, звязваюцца з уяўленнямі пра падзенне, пра знаходжанне знізу, параўн. фразеалагізмы *павесіць нос; апусціць рукі*. Галава чалавека суадносіцца паводле вертыкалі цела і размяшчэння з верхам, а гэта неба, сонца, зоркі і інш. у процілегласць зямлі, нізу, з якімі звязаны ногі, пяты чалавека. Таму зразумелым становіцца метафара, пакладзеная ў аснову фразеалагічнай адзінкі *падымаць галаву* ‘адчуўшы ўпэўненасць, становіцца смелым, пачынаць актыўна дзейнічаць’.

Паводле фіксацыі жэсту галавы і замацаванай у свядомасці народна-сімволікі, толькі адваротнай жэсту апушчанай галавы, утвораны фразеалагізм *трымаць вышэй галаву* ‘пераставаць сумаваць, адчайвацца, паводзячы сябе горда, з пачуццём уласнай гордасці’.

Позы і жэсты ў вобразах фразеалагізмаў становяцца функцыянальна значнымі для культуры сэнсамі. У выніку той ці іншы жэст атаясамліваецца з унутраным станам чалавека. Так, фразеалагізм *прытуліць галаву* ‘знайсці прыстанішча, жыць, знаходзіцца дзе-н. ці ў каго-н.’ сваімі вытокамі адносіцца да біблейскага паходжання. Гэты выраз ужывае Хрыстос, які вандраваў і не меў месца, якое ён мог бы назваць сваім.

Фразеалагічная адзінка *класці галаву на калодку* ‘браць на сябе поўную адказнасць за што-н.’ звязана з візуальным уяўленнем, бо тут занатаваны пэўны рух галавы. У ёй выказваецца катэгарычнасць, у змест гэтай адзінкі ўваходзіць маніпуляцыя з галавой чалавека.

Да фразеалагізмаў з агульным значэннем ‘прымусіць каго-не-будзь пакахаць сябе’ адносяцца наступныя: *задурыць (затлуміць, замарочыць, зачмурыць) галаву (галовы)* ‘прывабіць каго-н., прыму-сіць пакахаць сябе’; *круціць галаву (галовы)* ‘выклікаць у каго-н. па-чуццё кахання, сімпатыі, прывабліваць каго-н.’; *ускружыць галаву* ‘выклікаць у каго-н. пачуццё кахання, сімпатыі; прывабіць каго-н.’.

Калі чалавек знаходзіцца ў няўпэўненым стане, несвабодны, звязаны чым-небудзь, то гэта ўяўленне адлюстроўваецца ў фразеалагізме *галава звязана* ‘хто-н. абцяжараны якім-н. абавязкам, доўгам і пад., не мае магчымасці свабодна дзейнічаць’.

Яшчэ галава сімвалізуе жыццё, і тады з галавой, рознымі дзеяннямі з ёй асацыятыўна звязваецца ўяўленне пра жыццё чалавека, а ў залежнасці ад спалучэння з дзеясловамі – з яго завяршэннем. Так, фразеалагізмы *зламаць галаву* ‘скалечыцца, згінуць’; *наварнуць гала-вой* ‘загінуць’; *падстаўляць галаву пад кулі* ‘рызыкаваць жыццём у баі’ аб’яднаны агульным значэннем ‘пазбавіцца жыцця’.

Важнейшай асаблівасцю фразеалагізмаў з’яўляецца іх экспрэсіўна-эмацыянальная афарбоўка. Гэта тлумачыцца тым, што, як адзначае Ф. М. Янкоўскі, большасць фразеалагізмаў як моўных адзінак другаснага ўтварэння ўзнікае не столькі для абазначэння розных

«кавалачкаў» навакольнай рэчаіснасці, колькі для выражэння мадальных ацэнак і адносін да выказвання [5, с. 26–28].

Галава як верхняя частка чалавека, што надзелена чалавекам пэўнай сімволікай, абрана кампанентам фразеалагізмаў, якія праз выяўленне канкрэтных рухаў, жэстаў, выкананне пэўных дзеянняў абазначаюць новае паняцце, даюць экспрэсіўна-эмацыянальную характарыстыку. Асабліва выразна гэта відаць на антанімічных фразеалагізмах тыпу *вешаць галаву* і *падымаць галаву*, дзе першая адзінка нясе адмоўную, а другая – станоўчую канатацыю. Экспрэсіўна-эмацыянальная афарбоўка фразеалагізмаў выразна выяўляецца праз ужыванне пэўных кампанентаў. Так, у фразеалагізмах, у

аснове якіх ля- жаць дзеянні з галавой тыпу *зламаць галаву*, *навярнуць галавой*, ужо кампаненты-дзеясловы сігналізуюць «плюс» (зламаць) ці «мінус» (навярнуць).

Як відаць, фразеалагічныя адзінкі выяўляюць нацыянальны мен- талітэт, служаць своеасаблівымі правіламі, у большасці «антыправі- ламі» паводзін чалавека ў сувязі з перавагай адлюстравання ў фра- зеалогіі адмоўнага. Нават толькі прыведзеныя жэставыя фразеалагіч- ныя адзінкі з кампанентам *галава* адлюстроўваюць і выражаюць у спецыфічнай лаканічна- ацэначнай форме стэрэатыпы жэстаў чалаве- ка, руху для выражэння эмацыйнага стану ва ўзаемаадносінах з ін- шымі асобамі, перадаюць культурныя ўстаноўкі пэўнага часу, у якія яны ўзніклі.

Вывучэнне саматызмаў, скарыстаных у якасці кампанентаў фра- зеалагічных адзінак жэставага паходжання, дазваляе ўбачыць тую ас- нову, на якой ствараецца фразеалагізм і якая адпавядае ўстаноўленым традыцыям, спецыфічным умовам жыцця лінгвакультурнай агульнасці.

Усе жэставыя фразеалагізмы з кампанентам *галава* адлюстроў- ваюць і выражаюць у спецыфічнай лаканічна- ацэначнай форме і змес- це нацыянальныя стэрэатыпы паводзін чалавека і культурныя ўста- ноўкі эпохі, часу, у якія яны ўзніклі. Пэўныя кампаненты-саматызмы, як у нашым выпадку жэсты і рухі галавы, набываюць ролю сімвалаў: галава – жыццё, галава – розум, галава – эмоцыі.

Спіс літаратуры

- 1 Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 т. Т. 2. Г – К / [Рэд. тома А. Я. Баханькоў]. – Мінск: Гал. рэд. Беларус. Сав. Энцыклапедыі, 1978. – 769 с.
- 2 Лепешаў, І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў. У 2 т. Т. 1. А – Л / І. Я. Лепешаў. – Мінск: Беларус. энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – 672 с.; т. 2. М – Я / І. Я. Лепешаў. – Мінск: Беларус. энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – 704 с.
- 3 Ляшчынская, В. А. Фразеалагічныя адзінкі ў мове Янкі Купалы / В. А. Ляшчынская. – Мінск: РІВШ, 2008. – 184 с.
- 4 Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 т. Т. 1. А – Д / [Рэд. тома К. К. Атраховіч]. – Мінск: Гал. рэд. беларус. сав. энцыклапедыі, 1977. – 608 с.
- 5 Янкоўскі, Ф. М. Беларуская фразеалогія / Ф. М. Янкоўскі. –

Актуальные проблемы филологии

Мінск: Народная асвета, 1981. – 79 с.

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ